

הנחת תפילין בתשעה באב

א. פתיחה	ד. השליך משמים ארץ
ב. יום ראשון של אבלות: מהר"ם	ה. רשות או חובה?
מרוטנבורג	ו. תפילין של ראש ותפילין של יד
ג. 'שם אבל' ו'ניהוגי אבלות'	ז. הנחה במנחה

א. פתיחה

לדיון בעניין הנחת תפילין בתשעה באב אין זכר בשני בתלמודים. הוא ניעור בתקופת הגאונים והתבאר בדברי הראשונים. המקורות הראשונים הנדרשים לסוגיה עושים זאת דווקא כדי לבטל אותה ולומר שגם בתשעה באב יש להניח תפילין כביום רגיל. המקור הקדום ביותר לכך הוא תשובת רב ששנא גאון (בבל, המאה ה-7), מראשוני הגאונים בישיבת סורא (תשובות הגאונים - שערי תשובה סימן קנה):

בתשעה באב גופו מותר להניח תפילין. דהא כבר אמרינן אבל מותר להניח תפילין; ומה אבל דאבלות חדתא ולבו מריר על מתו חייב להניח תפילין, תשעה באב דאבלות עתיקא היא ודשנן בה מכמה שני על אחת כמה וכמה שחייב להניח תפילין. וכך הלכה למעשה בשתי ישיבות מניחין תפילין בתשעה באב.

תשובת רב ששנא, כמו מקורות רבים אחריה, ממסגרת את הדיון בתוך הלכות אבלות, ומשווה בין דין תשעה באב לדין אבל. משום כך יש להקדים ולעיין בדין תפילין בימי האבלות. חלק גדול מהלכות אבלות נלמדו מן הציווי שניתן לנביא יחזקאל שלא להתאבל על אשתו. מן התיאור המפורט של ביטויי האבלות שיחזקאל נמנע מהם, למדו חז"ל כיצד אמורה להיראות אבלות רגילה. וכך נאמר בברייתא המובאת במסכת מועד קטן (טו, א):

אבל אסור להניח תפילין, מדקאמר ליה רחמנא ליחזקאל 'פארך חבוש עליך' - מכלל דכולי עלמא אסור.

בברייתא אחרת (שם כא, א) נחלקו תנאים מהו משך האיסור. לדעת רבי אליעזר, האבל חוזר להניח תפילין רק ביום השלישי לאבלות, משום שנאמר "וַיִּתְּמוּ יָמֵי בְּכִי אֲבָל מִשָּׁה" (דברים לד, ח), ומשתמע ששני הימים הראשונים (מיעוט "ימי" - שנים) הוקדשו לבכי. לדעת רבי יהושע האיסור נמשך רק יום אחד, משום שנאמר "וַאֲחֵרֵיתָה כְּיוֹם מָר"

(עמוס ח, י), ומשתמע שעיקר האבילות היא ביום הראשון בלבד.¹ השולחן ערוך (יו"ד שפח, א) פסק כרבי יהושע, שאבל מניח תפילין ביום השני עם הנץ החמה.² על רקע דברי רבי יהושע טענו רב ששנא וחבריו כי "לא חמור תשעה באב טפי מיום שני דאבל",³ ומשום כך יש להניח בו תפילין כבשאר ימי האבלות. זו העמדה הרווחת בדברי הראשונים (רא"ש תענית ד, לז; ספר המנהיג, הלכות תשעה באב). יחד עם זאת, עצם ההידרשות לשאלה עשויה ללמד על קולות אחרים שהחלו להישמע במרחב. ואכן, בראשית תקופת הראשונים כבר אפשר למצוא בקרב ראשוני אשכנז מגוון של חכמים שנהגו להימנע מהנחת תפילין בתשעה באב, ולהלן ננסה להתבונן בדבריהם.

ב. יום ראשון של אבלות: מהר"ם מרוטנבורג

אחד מראשי המדברים בסוגייתנו הוא מהר"ם מרוטנבורג, שהתייחס לשאלה בחיבורו 'הלכות שמחות', בחלק העוסק בתפילין ואבלות (סימן נא). מהר"ם אימץ את מסגרת הדיון שהתווה רב ששנא, אך דווקא מתוך השוואה לדיני אבלות הגיע למסקנה שונה:

נראה דבתשעה באב נמי אין להניח תפילין, כמו ביום ראשון דאבל, שאין יום מר יותר ממנו יום קבוע לבכיה לדורות.

הרא"ש (תענית ד, לז), תלמידו, לא קיבל סברא זו, וכתב כי אפשר שמהר"ם רק "דחק למצוא סמך למנהג אשכנז". אך מדברי מהר"ם עולה כי הוא אכן סבור שתשעה באב נידון כיום הראשון של האבלות, ומשום כך הוא אסור בהנחת תפילין.

במבט ראשון נראה כי המחלוקת בין הראשונים היא בשאלת הגדרת הסטטוס של תשעה באב ביחס לשלביה השונים של תקופת האבלות. כך למשל, התוספות במסכת מועד קטן (כא, ב ד"ה מכאן) כתבו שתשעה באב נחשב כמו הימים האחרונים של ה'שבעה', ולא כמו שלושת הימים הראשונים, ומשום כך מותר לצאת מן הבית וללכת לבית הכנסת. התוספות הוסיפו שקביעה זו משליכה גם על הנחת תפילין, ולדעתם אף היא הותרה מאותה סיבה. גישה זו מפורשת גם בדברי הרמב"ן הנזכרים לעיל, ואפשר

1 עוד נחלקו אם כשמגיעים פנים חדשות בימים שלאחר מכן צריך האבל לחלוץ את התפילין, ולהלכה נפסק כר' אליעזר שאינו חולץ.

2 יש שנהגו להניח תפילין גם ביום הראשון, אחר הקבורה, ראו: נטעי גבריאל אבילות, פרק פב, הע' א.

3 כלשון הרמב"ן בתורת האדם, שער האבל, ענין אבלות ישנה.

שעל נקודה זו חלוק מהר"ם, ולדעתו תשעה באב נחשב כמו ימי האבל הראשונים.⁴ אולם אפשר שנקודת המחלוקת נמצאת במקום אחר.

ג. 'שם אבל' ו'ניהוגי אבלות'

ככלל, תכלית איסורי האבלות היא להחדיר את תחושת האבל והאובדן בלבו של האבל, ולמנוע ממנו הסחות דעת ושמחה. אולם איסור הנחת תפילין איננו דומה בהכרח לשאר דיני האבלות.⁵ במסכת סוכה ביאר רש"י (כה, א ד"ה שנאמר) גם את איסור הנחת תפילין כשאר דיני האבלות: "אבל לאו בר פאר הוא, וכשמתפאר מראה בעצמו שאינו אבל", אך במסכת ברכות (יא, א ד"ה אלמה) מסבירו רש"י באופן אחר:

כיון דבעו פאר, ואבל מתגולל בצערו בעפר - אין זה פאר.

כלומר, הכיוון של האיסור הפוך לחלוטין: לא הנחת התפילין היא שפוגעת באבלות, אלא האבלות היא שפוגעת בכבודם של התפילין. הנחת תפילין זקוקה למרחב של 'פאר', ואין בכוחו של האבל המתגולל בצערו לספק זאת. כעין דברי ספר החינוך (תרח) בהסבר האיסור על אכילת קודשים באנינות:

אין ראוי למי שהוא דואג וכואב מאד בלבבו לקרב אל שולחן המלך, כעין שכתוב 'כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק'... ובהיות האדם צעור דואג וחרד ביום מות קרובו אין דעתו וכוונתו מיושבת כלל, ועל כן אין ראוי לאכול קדשי שמים.

מבואר מדבריו שהבעיה איננה בכך שאכילת הקודשים תפגע בתחושת האנינות, אלא שהאנינות תפגע בכבוד הקודשים, והוא הדין בענייננו.

לאור זאת טען הגר"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים ברכות יא, א ד"ה בענין חלות שם אבל בגברא, ג) שעמדת רוב הראשונים, שלפיה יש להניח תפילין בתשעה באב, אינה מבוססת על כך שמעמד תשעה באב קל יותר ממעמד היום הראשון של האבלות:

יש לומר דלכולי עלמא תשעה באב חמור כיום ראשון דאבלו, ומכל מקום סוברים הראשונים דמניחים תפילין בתשעה באב כי בתשעה באב חלים רק ניהוגי אבלות בלבד, והאיסור להניח תפילין אינו חל מדין 'ניהוגי אבלות' אלא מדין 'חלות שם אבל' שבגברא, דליתא בתשעה באב.

4 ואכן, משמע בדבריו (הלכות שמחות סי' נח-נט) שגם אבל בימים הראשונים רשאי ללכת לבית הכנסת בתשעה באב, וכעין זה כתב גם המאירי (מועד קטן כא, ב ד"ה כל). ראו חיווק של הבנה זו בדברי מהר"ם אצל הרב משה יצחק אביגדור מקובנא, "הנחת תפילין בתשעה באב ואיסור מלאכה", אורייתא יד (תשנ"א), עמ' נח-סב.

5 מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל הדגיש נקודה זו מתוך כך שהרמב"ם הזכיר את איסור הנחת תפילין בסוף פרק ד של הלכות אבל, בנפרד משאר הלכות אבלות שאותן מנה בפרק ה.

הפגיעה בכבוד התפילין נוצרת דווקא כאשר מניח אותן מי שיש עליו "חלות שם אבל". דהיינו מי שרובצת עליו אבלות ממשית, פנימית, שלא מאפשרת לו להעניק לתפילין את הפאר הראוי להן. זאת בשעה שדיני תשעה באב מייצרים רק מסגרת חיצונית של דיני אבלות, בלי שיש בהם כדי להפוך את כל ישראל לאבלים של ממש. אפשר שלכך התכוון גם רב ששנא כאשר כתב שמכיוון שמדובר ב'אבילות עתיקה' אפשר להניח בה תפילין, גם לו היינו אוסרים זאת על אבל רגיל.

ההיגיון שבהבחנה מובן, לאור דברים שכתב הרב סלובייצ'יק עצמו בהקשר אחר, כאשר נדרש לשאלה מדוע בניגוד לאבלות רגילה, שמתחילה בשיא חומרתה ועם הזמן הולכת ונקלשת, האבלות על החורבן הולכת ומתעצמת משלושת השבועות אל תשעת הימים ומשבוע-שחל-בו אל תשעה באב גופו:⁶

תענית עקב אירועים היסטוריים נובעת מסוג מיוחד במינו של זכרון, דרכו עם ישראל מסוגל לחיות ולחוות את העבר... התופעה הזאת, אשר בה מתייחסים אל הזמן מן ההווה אל העבר, מתנגשת עם היחס האנושי הטבעי לזמן, אשר בדרך כלל מתקיים בסדר ההפוך, בו אנו נמצאים בזמן האירוע, וממנו אנו הולכים ומתרחקים. אי אפשר ליצור את תודעת הזיכרון בן רגע; דרוש תהליך ארוך המעלה באופן הדרגתי את הזיכרון מלהיות זיכרון דברים בעלמא, עד כדי חוויה אמיתית בתוך ההווה.

אבלות רגילה מגיעה מבפנים החוצה. דיני האבלות אינם יוצרים אותה, אלא רק משמרים ומנתבים ולפעמים אף מגבילים אותה. אבלות ישנה, לעומת זאת, מוכתבת לאדם מבחוץ ומחלחלת אליו לאיטה. גם כאשר הוא נענה לה ברובד המעשי אין היא חודרת לנימי הנפשות עד כדי כך שיהיה "מתגולל בצערו בעפר" ויבזה את התפילין אם וכאשר יניח אותן.

עם זאת, נדמה כי אותה הבחנה בדיוק עשויה לעמוד גם ביסוד עמדת מהר"ם מרוטנבורג. מהר"ם פתח את דבריו בהלכות שמחות בדיון בדין הנחת תפילין של אבל, ועמד על כך שהיא נאסרה רק בימים הראשונים של האבלות משום שלא מדובר בהלכה רגילה מהלכות אבלות אלא ש-"אין דרך ארץ להניח פאר בג' ימי הבכי בשעה שהוא מעולל בעפר קרנו". כלומר, הוא מסכים עם עמדת רש"י במסכת ברכות על כך שאיסור הנחת תפילין נובע מן הדאגה לכבודן, ודווקא משום כך כתב שהאיסור חל גם על יום תשעה באב, "שאין יום מר יותר ממנו יום קבוע לבכיה לדורות".⁷

6 הרב יוסף דוד סלובייצ'יק, 'האבכה בחודש החמישי', עלון שבוע בוגרים ט (תשס"ג).

7 לחיזוק הדברים, יש לציין שדברי מהר"ם נאמרו כהמשך וביאור לשיטת רש"י בברכות, עיי"ש.

כלומר, אפשר שאכן מצד חומרת דיני האבלות תשעה באב איננו דומה לימי האבלות הראשונים, אך הוא דומה להם בכך שאף הוא נקבע כ'בכיה לדורות', ומשום כך אין להניח בו תפילין. מה פשר הדבר? באיזה מובן חמור תשעה באב מאבלות רגילה, וכיצד הדבר משפיע דווקא על דין התפילין?

לשם הבנת העניין נתבונן בדברי הגמרא במסכת מועד קטן (כא, א), המבארת את מחלוקת התנאים בשאלת משך איסור הנחת תפילין. לדעת רבי אליעזר האיסור נמשך יומיים, ואילו לדעת רבי יהושע הוא נמשך רק יום אחד:

אמר רב מתנה: מאי טעמא דרבי אליעזר דכתיב 'ויתמו ימי בכי אבל משה'.

אמר רב עינא: מאי טעמא דרבי יהושע - דכתיב 'ואחריתה כיום מר'.

שני הפסוקים מצביעים על ייחודיות שקיימת בימים הראשונים, אולם הם מתייחסים להיבטים שונים. רבי יהושע מתייחס ל'מרירות', שהיא בפשטות תחושת-לב פנימית חזקה. רבי אליעזר מתייחס ל'בכי', שהוא פעולה חיצונית שמתקיימת בעיקר בימים הראשונים; לדבריו, ההבחנה בין הימים איננה רגשית בלבד אלא מעשית. ואכן, נדמה כי המציאות בשטח משקפת זאת: מי שיגיע לבית האבל בימים המאוחרים של השבעה, פעמים רבות ימצא את האבלים כשהם משוחחים בשלווה יחסית, לפחות למראית עין, ולא בהכרח מבכים את המת באופן רציף.

מהר"ם מסכים אפוא עם שאר הראשונים על כך שדין תפילין שונה משאר דיני האבלות, אלא שהם חלוקים כיצד להגדיר את ייחודיותו: לדעת שאר הראשונים, אליבא דהרב סולובייצ'ק, הנחת תפילין קשורה לחוויה הנפשית הפנימית של האבל, וזו איננה עוצמתית באבלות ישנה כמו באבלות חדשה. לעומתם, מהר"ם סבור שהנחת תפילין קשורה למצבו החיצוני של האבל, ולמידת עיסוקו בבכי ומספד, באופן שאינו מכבד את התפילין ("מעולל בעפר קרנו"). היבט זה דווקא מתקיים בתשעה באב, בדומה לימי האבלות הראשון, שהרי אנו מצווים לשבת על הארץ ולבכות ולקונן. האבלות האקטיבית מופיעה בתשעה באב בצורה אינטנסיבית יותר מאשר בימים המאוחרים של אבלות רגילה, ומשום כך סבור מהר"ם שאין זה ראוי להניח תפילין במקביל אליה.

ד. השליך משמים ארץ

המכנה המשותף של כל הדוברים עד כה הוא הנחת-המוצא שדין תפילין בתשעה באב צריך להיבחן מנקודת המבט של דיני אבלות. אולם, מדברי כמה מן הראשונים עולה כי דין זה כלל איננו מבוסס על דיני אבלות, אלא מהווה דין או מנהג בעל מקור עצמאי.

כך למשל כתב רבי אלעזר מגרמיזא (אשכנז, 1160-1240) בספר הרוקח (הלכות תשעה באב תשי'):

שחרית תשעה באב אין נופלין על פניהם על שם 'סכות בענן לך מעבור תפלה',
'שתם תפלת'... תשעה באב אין מתעטפין על שם 'בצע אמרתו', ולא תפילין על
שם 'השליך משמים ארץ תפארת ישראל'.

ההימנעות מהנחת תפילין היא חלק מתוך סדרת הימנעויות אשר אינן נובעות מתוך דיני אבלות, אלא מגיבות למציאות רוחנית מסוימת המתגלה בתשעה באב. העולם הרוחני של החורבן איננו הולם את העולם שאותו מבטאות התפילין. כפי שהתפילה היא חסרת טעם כאשר "סְפוּתָהּ בְּעֵנָן לָךְ מְעֻבֹר תְּפִלָּה" (איכה ג, מד), כך הנחת תפילין - המבטאות את תפארתם של ישראל - חוטאת לאמת כאשר גלה כבוד מִיִּשְׂרָאֵל.⁸

לפי קריאה זו, הסרת התפילין מבטאת השלמה עם הפעולה הא-לוהית וקבלה שלה. אולי אף מעין הזדהות עם הקב"ה, כאשר אנו נמנעים מלעטות סמל של פאר כאשר הוא, כביכול, בגדיו קרועים. אך אפשר גם לראות את הדברים באור אחר, כפי שכתב הרב אברהם חיים שור (גליציה, נפטר ב-1632) בספרו תורת חיים (בבא קמא נט, ב):

נראה לפרש לפי שגם הקדוש ברוך הוא מניח תפילין כמונו. כדאיתא בברכות: "מניין שהקב"ה מניח תפילין שנאמר נשבע ה' בימינו ובזרוע עוזו". וענין תפילין שלו יתברך הוא כשם שאנחנו מניחין תפילין נגד הלב ומוח כדי שזכור תמיד באהבתו ויחודו, ככה גם הוא יתברך כביכול מניח תפילין באלו מקומות שיזכור תמיד באהבתנו ושנחנו עמו עם אחד, והיינו דקאמר התם: "תפילין דמרי עלמא מה כתיב בהו - מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ". וכן יסד החסיד בשיר הכבוד: "פארו עלי ופארי עליו".

קשר התפילין הוא קשר הדדי בין עם ישראל לא-לוהיו. החורבן הוא ביטוי להסרת התפילין מצדו של הקדוש ברוך הוא. המדרש (איכה רבה [וילנא] ב, ב) מתאר זאת במשל:

א"ר יהושע בר' נחמן: משל לבני מדינה שעשו עטרה למלך. הקניטוהו וסבלן, הקניטוהו וסבלן. אחר כך אמר להם המלך: כלום אתם מקניטין אותי אלא בעבור עטרה שעטרתם לי? הא לכון טרון באפיון. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: כלום אתם מקניטין אותי אלא בשביל איקונין של יעקב שחקוקה על כסאי? הא לכון טרון באפיון. הוי: השליך משמים ארץ תפארת ישראל.

8 ההימנעות מהנחת תפילין בשל אופיו הרוחני של מועד איננה דבר יוצא דופן. כך למשל אין מניחים תפילין בשבתות וימים טובים משום שהתפילין נקראו 'אות' ובימים אלו אין צורך ב'אות' נוספת על הקשר בין ישראל לקב"ה (מנחות לו, ב).

כל עוד הייתה דמות דיוקנו של יעקב חקוקה על כסאו של הקב"ה, צברו ישראל בטחון מופרז בנצחיות הקשר. בטחון שהביא לידי קלקול שגרם להסרת העטרה. אך משעה שהקדוש ברוך הוא מסיר את דמות דיוקנו של יעקב מעל כסאו, ישראל מתירים אף הם את קשר התפילין, ומבקשים לומר, לו כביכול, שהקשר אינו יכול להתקיים באופן חד צדדי.

ה. רשות או חובה?

הדעת נותנת שאם אין איסור להניח תפילין בתשעה באב, הרי שיש חובה להניח אותן,⁹ בדיוק כפי שחייבים להניח תפילין בשאר ימות השנה.¹⁰ ואכן, לשון השולחן ערוך (או"ח לח, ו) היא: "בתשעה באב חייבין בתפילין".

עם זאת, בדברי הראשונים אפשר למצוא רמזים לאפשרות שהנחת תפילין בתשעה באב היא בבחינת רשות. כך משתמע למשל בשו"ת הרשב"א (ה, ריד):

שאלה: אי מותר להניח תפילין בתשעה באב או לא.

תשובה: נמצא להגאון ר' האיי ז"ל דמותר להניחם ולזה הסכים מורי הרב הרמב"ן ז"ל בספרו הידוע תורת האדם.

מן הלשון 'מותר' אפשר ללמוד שהנחת התפילין היא היתר ולא חובה. ברם הבנה זו איננה הכרחית, ואדרבה, היא נסתרת מהפניית הרשב"א לספר 'תורת האדם' (שער האבל - ענין אבלות ישנה), שם נאמר בפירוש "דחייבין במצוות תפילין בתשעה באב".

ניסוח חד-משמעי יותר נמצא בדברי הראב"ד בעל ההשגות (פרובאנס, 1110-1198) בספר תמים דעים (מ):

"ט' באב אסור בתפילין", כך כתב הגאון. מי שערב לו הדבר יעשה כמותו, כי אני מעולם לא הנחתים בו. ויותר טוב לשים אפר מקלה בראשו.

הראב"ד מותיר את הבחירה ביד האדם, להחליט אם "ערב לו הדבר" להניח תפילין אם לאו. בדומה לכך גם הרמב"ם (תעניות ה, יא), שבדבריו נתעמק יותר להלן, הבחין בין הציבור הרחב ובין "מקצת החכמים", וביאר המגיד משנה (שם):

סברת רבינו הוא שרשאי אדם להניח תפילין בט' באב והרי הוא בזה כשאר הימים אלא שמקצת החכמים נהגו שלא להניחם.

9 בית דוד או"ח סי' שלו: "כיון דליכא איסורא, ממילא איכא חיובא".

10 כפי שפסק השו"ע (או"ח לו, ב): "צריך כל אדם לזוהר בהם להיותם עליו בשעת קריאת שמע ותפילה".

נימה כזו קיימת גם בלשון המאירי (תענית ל, א ד"ה מ"מ):

קצת חכמים נהגו שלא להניח תפלין והוא מנהג נאה... אף על פי שהוא ממה שהאבל אסור בו, הואיל ואין אסורו אלא יום ראשון מותר בהן באב אלא שדרכן שלא להניחן.

לכאורה, גישה זו, שלפיה אין איסור אך גם אין חיוב, הינה תמוהה. ואכן, הרב יעקב משה הלל התקשה בהבנת דברי המאירי (שו"ת וישב הים א, ט):

הלא אם אין הכרח או ראייה שלא להניח, אם כן מה נאה ומה יאה הוא זה ביטול מצות עשה של הנחת תפלין?

הרב הלל חתם את קושייתו בצריך-עיון גדול ובתפילה ש-ה' יתברך יאיר עינינו בתורתו. הרב שלום משאש ניסה להתמודד עם הקושיה (שו"ת שמש ומגן ב, או"ח ו), וביאר שהיכולת לבחור להימנע מהנחת תפילין מבוססת על כך שיש מי שאוסרים זאת מן הדין, וממילא הרשות נתונה לנהוג כדבריהם. אולם נדמה כי הדברים אינם הולמים יפה את לשון המגיד משנה והמאירי, שלא ציינו כלל שיש מחלוקת בדבר, אלא כתבו כדבר פשוט שאין כל איסור להניח תפילין בתשעה באב, ואף על פי כן יש מי שנהגו לא לעשות זאת.¹¹

אפשרות אחרת עולה מתוך עיון בפן נוסף של דין תפילין בימי האבלות. לעיל ראינו כי איסור הנחת תפילין מתקיים רק ביום הראשון של ימי האבלות, אך מדברי הרמב"ם עולה כי הפטור מחובת ההנחה הינו רחב יותר. הרמב"ם (תפילין ד, יג) פסק כי "מצטער ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו פטור מן התפילין". משתמע מדבריו כי אין איסור על המצטער להניח תפילין, אלא פטור בלבד.¹² מפרשי הרמב"ם (בן ידיד וצפנת פענח) הראו שהמקור הבסיסי של דבריו הוא דיני אבלות, וכי לשיטתו אבל שיש לו צער על מתו - פטור מן התפילין לאורך כל שבעת ימי האבלות. ממילא, אפשר להבין שדין תשעה באב אינו שונה מאבלות רגילה, ומי שמצטער בצער החורבן פטור מלהניח בו תפילין.

עוד יש לומר, על פי דברי המדרש והתורת חיים הנ"ל, שההיבט שהתערער בתשעה באב בקשר שבין ישראל לקדוש ברוך הוא ההיבט של המחויבות. ישעיהו (נ, א) אמנם

11 היה מקום לתלות עמדה זו בעמדה הגורסת כי באופן כללי מצוות תפילין אינה מחייבת הנחת תפילין דבר יום ביומו, אך זוהי דעת מיעוט, והגישה המקובלת בפוסקים מחייבת להניח תפילין לפחות פעם אחת ביום. ראו: הלכה ממקורה - תפילין, עמ' 227-228.

12 על אף שיסוד הפטור הוא באיסור הסחת דעת. ראו יישוב לעניין בבאר יהודה על הרמב"ם שם.

אומר "אֵי זֶה סֵפֶר פְּרִיטוֹת אֲמַכֶּם אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּיהָ", אך ירמיהו (ג, א) מודה: "הֵן יִשְׁלַח אִישׁ אֶת אִשְׁתּוֹ וְהִלְכָה מֵאֵתוֹ וְהָיְתָה לְאִישׁ אֲחֵר".¹³ הקשר עדיין קיים, אך הוא חסר את ממד הברית היומיומית, המחייבת. "היתה כאלמנה - כאישה שהלך בעלה למדינת הים ודעתו לחזור" (תענית כ, א). כמו הקב"ה עצמו, שברצותו נגלה וברצותו מסתתר, כך גם ישראל כביכול: ירצו - יניחו, לא ירצו - לא יניחו.

ו. תפילין של ראש ותפילין של יד

מנהג יוצא דופן הובא בדברי הרמב"ם בהלכות תעניות (ה, יא):

תלמידי חכמים אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דוים ונאנחים כאבלים... ומקצת החכמים נוהגין שלא להניח בו תפילין בראש.

מה פשר מנהגם של מקצת החכמים? מהו הבסיס לחלק בין התפילין השונות?

ההבחנה הבסיסית בין שני חלקי מצוות התפילין היא הכתובת שאליה פונים התפילין. בשעה שהתפילין של ראש מונחים "על גובה שבראש" וצריכים להיות גלויים לעיני המתבוננים, הרי שתפילין של יד מונחים בצורה נסתרת ולא נראים כלפי חוץ, "והיה לך לאות, לך לאות - ולא לאחרים לאות" (מנחות לו, ב).¹⁴ ממילא, ההסבר הפשוט של ההבחנה שעושה הרמב"ם הוא שבתשעה באב מניחים תפילין בסתר אך לא בגלוי.

יישום מעשי אחר של אותה הבחנה עצמה מובא בדברי הפוסקים בשם רבי משה גלאנטי, הראשון לציון הראשון וראש רבני ירושלים (א"י, 1620-1689). מהר"ם גלאנטי היה נוהג להניח תפילין בביתו בצנעה, ולאחר מכן להסיר אותן וללכת אל בית הכנסת. מנהג זה מופיע גם אצל רבי יעקב חגיז (שו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' קלט) ואצל פוסקים אחרים מקרב עדות המזרח (ראו שו"ת שיח כהן ב, או"ח לה).¹⁵

מהי משמעות ההבחנה בין צנעה לפרהסיא? הסבר אפשרי אחד עולה מתוך הבחנה דומה שעשה מהר"ם מרוטנבורג (הלכות שמחות נב) בנוגע למצוות ציצית:

נהגו קדמונינו בכל ארץ אשכנז שלא להתעטף בציצית בט' באב, ואסמכוה אקרא דכתיב (איכה ב, יז) "בצע אמרתו"... ויש שאינם רוצים לשנות המנהג, גם אינם רוצים להיות בלא ציצית ורגילין להתעטף בטלית קטן תחת בגדיהם.

13 ראו מדרש הגדול (דברים לב, א): "משל למה הדבר דומה למלך שכעס על אשתו, וכתב לה גט וזרקו לה וחטפו ממנה וקרעו. כל זמן שהיתה תובעת מידו מזונות, היה אומר לה מגורשת את, וכל זמן שהיתה תובעת להנשא לאחר היה אומר לה איכן הוא גטיך שגירשתך בו".

14 על ההשלכות המעשיות של הבחנה זו ראו: שולחן ערוך או"ח כז, יא ובנושאי כלים שם; הלכה ממקורה - תפילין, עמ' 118-121.

15 וכעין מנהג חלק מבני אשכנז להניח תפילין בביתם בצנעה בחול המועד, ראו: משנה ברורה לא, ח.

ההתעטפות בטלית קטן מבקשת לגשר על הפער בין מנהג העולם לשורת הדין ההלכתית. כיוון שאין הצדקה הלכתית אמתית לוותר על מצוות ציצית, יש לקיים אותה באופן פרטי בלי לסתור את המנהג המקובל. גרסה קרובה של רעיון זה נמצאת בדברי הלבוש (או"ח סי' תקנה), שכתב שלבישת הציצית תחת הבגדים נועדה "שלא לבטל מצוות ציצית מכל וכל, שאין זה אלא אסמכתא"¹⁶.

הסבר זה יכול להלום היטב את מנהגו של מהר"ם גלאנטי, להניח תפילין בביתו. אולם, לכאורה לא די בו כדי להצדיק את ההימנעות המוחלטת שהזכיר הרמב"ם מהנחת תפילין של ראש, שכן בסופו של דבר יש בכך פגיעה בחובה להניח בכל יום את שני חלקי התפילין.¹⁷

את ההבחנה שבין צנעה לפרהסיא אפשר להבין באופן מהותי יותר. בגמרא (יבמות מג, ב) הובאו כמה הבדלים בין דיני תשעה באב לדיני אבלות רגילה, ורב אשי ביאר זאת במילים: "שאני אבלות חדשה מאבילות ישנה, ושאני אבלות דרבים מאבילות דיחיד". התוספות שם (ד"ה שאני) הסבירו בשם רבנו תם, שבכל הנוגע לדברים שבצנעה יש להקל בתשעה באב, שהוא 'אבילות ישנה' יותר מאשר באבלות רגילה. ואילו ב-"דבר של פרהסיא" כגון משא ומתן וכיבוס יש להחמיר בה יותר, "שלא יהו כולם עוסקים לכבס ולספר וליפות עצמם ונראים שאין חוששין להתאבל כלל".

האבלות על החורבן מעצבת את רשות הרבים, את התודעה הציבורית, יותר מאשר את חווייתו האישית של הפרט. ממילא אפשר להבין שההבחנה שעשה הרמב"ם היא הבחנה עקרונית בין תפילין של יד שמונחים בצנעה ויש להקל בהם יותר מבאבלות רגילה, לתפילין של ראש שיש להימנע מהנחתם.

הרב יהושע דוד רוזנברג חידד את הדברים והבחין בין שני יסודות שונים של איסור הנחת תפילין באבלות: א. סתירה מהותית בין הפאר שבתפילין לחוויית האבלות; ב. מראית עין חיצונית, "כשמתפאר מראה בעצמו שאינו אבל" (רש"י סוכה כה, א). בעוד שהיסוד הראשון מתקיים גם בתפילין של יד - ולדעת הרמב"ם אינו שייך בתשעה באב, היסוד השני נוגע רק לתפילין של ראש, והוא זה שנאסר בתשעה באב.¹⁸ הגרי"ד סולובייצ'יק (הררי קדם קמז) אימץ אף הוא הבחנה זו, וביאר שבתשעה באב ישנה חובה שלא להסיח את הדעת מן האבלות, ו-"כל קיום מצוות בפרהסיא מורה על היסח הדעת מן האבילות".

16 ראו בשו"ת רבבות אפרים (א, שפג) שכתב שאין להוציא את הציציות מן הבגדים בתשעה באב אף לנוהגים להוציאן בשאר ימות השנה, ואף לא על מנת לנשק אותן בקריאת שמע וב'ברוך שאמר'.

17 אלא אם נאמר שאין חובה גמורה להניח תפילין בכל יום, כנזכר בסעיף הקודם.

18 הרב יהושע דוד רוזנברג, 'בדין אבל פטור מתפילין ביום הראשון', לדור ודור, עמ' פא-פח.

אפשר להציע פירוש אחר מתוך התבוננות בתפקיד המהותי של תפילין של ראש. ההנחה שלהן בפרהסיא איננה עניין טכני, אלא משקפת את הפעולה שלהן בעולם, כפי שנאמר בגמרא במסכת ברכות (ו, א):

מנין שהתפילין עוזו הם לישראל - דכתיב: וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך, ותניא, רבי אליעזר הגדול אומר: אלו תפילין שבראש.

התפילין מבטאים את העוז והגבורה של ישראל, שם ה' שנקרא עלינו ומטיל מורא על אויבינו. ממילא, כאשר הושלכה משמים ארץ תפארת ישראל, ובאו בה פריצים וחיללוה, שוב אין מקום לתפילין שבראש אשר אינן ממלאות נאמנה את תפקידן. זאת בניגוד לתפילין של יד, המשקפות את המחויבות האישית של האדם לא-לוהיו. מחויבות שלא נפגמה עם החורבן כמלוא הנימה.

אפשר להתעמק יותר בהבחנה זו מתוך נקודת המבט שהוצעה לעיל, שלפיה הסרת התפילין למטה מהדהדת את הסרת התפילין של מעלה, שבאמצעותן זוכר הקב"ה את ישראל. ההבחנה בין שני חלקי המצווה מבטאת את ההכרה בכך שגם בשעת החורבן הוסרו רק התפילין של ראש, הביטוי החיצוני והגלוי-לעין של ההשגחה הא-לוהית. בשעה שהתפילין של יד, של מטה כמו של מעלה, לעולם לא יוסרו. "שִׁמְנֵי כַחֲוֹתֶם עַל לְבָבְךָ פַּחֲוֹתֶם עַל זְרוּעֶךָ" (שיר השירים ה, ו).

ז. הנחה במנחה

רבי מאיר בר יקותיאל מרוטנבורג, מחבר 'הגהות מיימוניות', היה מתלמידיו הקרובים של מהר"ם מרוטנבורג. בספרו (תעניות ה, יא) הוא מביא את דברי מהר"ם, שאין להניח תפילין בתשעה באב, ומוסיף: "אמנם ראיתיו מניח תפילין מן המנחה ולמעלה". עדות זו הפכה עם הדורות למנהג רווח, שנפסק גם בשולחן ערוך (או"ח תקנה, א): "נוהגים שלא להניח תפילין בתשעה באב שחרית, ולא טלית, ובמנחה מניחים ציצית ותפילין, ומברכים עליהם"¹⁹.

בטעם הדבר ניתנו הסברים רבים, הנובעים מדרכים שונות בהבנת משמעות המעבר בין שני חצאי היום: הגר"א (או"ח תקנה) כתב שדברים התלויים במנהג בלבד, ולא אסורים מעיקר הדין, אינם נוהגים אחרי חצות היום; החיד"א כתב שבבוקר נוהגים כביום ראשון של אבלות ובעהריים כימים שלאחר מכן (ברכי יוסף או"ח סי' תקנה); יש מי שכתבו

19 אמנם למעשה יש גם הנוהגים להניח תפילין כבר בשחרית, ראו בשו"ת יחווה דעת (ב, סז) שהראה פנים שוחקות לשני המנהגים.

שבבוקר נוהגים באנינות ובצהריים באבלות;²⁰ ואחרים ציינו באופן כללי שלאחר חצות "מבקשים על נחמה" (בגדי ישע ס' תקנה) ו-"קצת פסק אבילות" (פרי מגדים או"ח תקנה, משבצות זהב ס"ק א). הרב סולובייצ'יק (שיעורי הרב - תשעה באב כח) טען לשיטתו, כי האיסור להסיח את הדעת מן האבלות קיים רק עד חצות היום, ומשום כך אין איסור להניח תפילין בפרהסיא לאחר מכן.

אולם נדמה כי יש משמעות גם לבחירה הספציפית בדין הנחת התפילין ככזה שמשנתנה בחצות היום, בניגוד לדינים רבים אחרים שנותרים על כנם. זאת על בסיס ההבנה שההימנעות מהנחת תפילין איננה ביטוי רגיל של אבלות, אלא שיקוף של מצב היחסים בין הקדוש ברוך הוא לישראל ברגע החורבן.

חצות היום הוא רגע מאד מיוחד. רגע שבו מצד אחד החורבן מגיע אל שיאו עם הצתת האש במקדש, ומאידך גיסא הוא גם מגיע למיצוי, לכליוי של הזעם הא-לוהי על העצים והאבנים, שמתוכו יכול להתחיל להיברא מחדש אורו של משיח. תחושת האבלות והכאב אל נוכח האובדן רק מתגברת, אך בעומק הפנימי ביותר של המאורעות כבר החל שינוי כיוון. אם נשתמש במונחים מעולם האפידמיולוגיה, שצברו פופולריות בתקופת מגיפת הקורונה, חצות היום מייצג את הרגע שבו מדדי ההתפשטות של המגיפה כבר צנחו, אך התחלואה עצמה עוד תמשיך לגבות קרבנות רבים, אפילו יותר מן המספר שגבתה בשלבים הראשונים.²¹

כאשר ישראל בוחרים לציין את הרגע הזה בהנחת התפילין הם מבקשים להקדים את שיקום הקשר הרוחני לשיקום הבניין הפיזי. וגם כשההשלכות החיצוניות של החורבן רק מתחילות להתברר, והן עתידות ללוות את האומה עוד מאות בשנים, במישור הפנימי כבר חל מהפך ושני הכרובים מעורים זה בזה ופניהם איש אל אחיו.²²

20 הרב יצחק גרינברג, הדרך היהודית: החיים וההיסטוריה במעגל החגים, ירושלים תשע"א, עמ' 280; שיעורי הרב - תשעה באב ואבלות, ס' כז, אות א (וראו שם, ס' כח).

21 וזאת בכמה מישורים: הן משום שרבים מן הנדבקים עתידים למות רק כעבור זמן; הן משום ששלב הירידה במספר הנדבקים היומי מקביל פחות או יותר לשלב העלייה, וממילא סכום הנדבקים החדשים בשלב זה יהיה דומה לסכום הנדבקים בשלב הראשון (ולמעשה אף גבוה ממנו).

22 כפי שכתב בספר בני יששכר (מאמרי חודש תמוז-אב מאמר ג - צום החמישי) בביאור המדרש על הולדת המשיח בתשעה באב: "כשרוצים להיפרד ולהרחיק נדוד לזמן רב או יתפעלו הנפשות באהבה יתירה אהבה עזה מגודל הגעגועים, ועל כן חייב אדם לפקוד וכו' בשעה שיוצא לדרך, ואם כן תתבונן לפי"ז דבשעת הפירוד או הוא הזווג באהבה יתירה ביותר ומקרי זווג היותר עליון ונולד מזה הנשמה היותר עליונה, על כן להיות בעוה"ר הפירוד בין הדבקים נעשה בתשעה באב, מיקרי בעוה"ר יום יציאה לדרך, נולד מזה הזווג משיח הנשמה היותר עליונה וכוללת".